

RODNA RAVNOPRAVNOST U FOKUSU

BOSNA I HERCEGOVINA

Ekonomsko osnaživanje žena
u Bosni i Hercegovini: Uvid iz
perspektive rada i izvan njega

Izdanje br. 10

UN Women u Bosni i Hercegovini koristi dvosmjernan pristup utjecaja na ključne aktere i provođenje ciljanih intervencija radi utjecaja na politike, programe i fondove relevantne za ekonomsko osnaživanje žena. Unutar ovog portfolija UN Women radi na poboljšanju okvira politika za stvaranje radnih mjesta, uključujući perspektivu ekonomije brige i njege, tehnologije i preduzetništva, te implementaciju postojećih politika putem koherentnih programa za rodnu ravnopravnost i promociju pristupa žena dostojanstvenom radu. Jedan od temeljnih stubova ovog rada je generiranje znanja usmjerenog na osmišljavanje ciljanih programskih intervencija zasnovanih na potrebama i izazovima s kojima se suočavaju žene u ovoj zemlji. U tom kontekstu, organizacija UN Women je u partnerstvu sa sarajevskim Ekonomskim institutom sveobuhvatno procijenila stanje u ovoj oblasti u okviru tri studije: (1) *Studija o ekonomskom osnaživanju žena*, (2) *Studija o otpornosti preduzeća u vlasništvu žena na krize u BiH* i (3) *Polazna studija o ekonomiji brige i njege u Bosni i Hercegovini*. Glavni cilj ovih studija bila je analiza trenutnog stanja ekonomske osnaženosti žena u BiH i prepoznavanje ključnih faktora koji mogu doprinijeti jačanju

ekonomske pozicije žena. Temeljito istražujući postojeću situaciju, zakonodavstvo i aktuelne politike usmjerene na smanjenje rodne neravnopravnosti, te uključujući najbolje svjetske prakse, ove tri studije nastoje pružiti preporuke za politike i programsko planiranje koje promovišu ekonomsko osnaživanje žena i rješavaju relevantne rodne jazove.

Ove su studije otkrile čvrstu bazu dokaza koji podržavaju pozitivne promjene u Bosni i Hercegovini, koristeći opsežno i inkluzivno istraživanje provedeno širom zemlje, usmjereno na pojedince, domaćinstva, poslovne subjekte i donosiocice odluka. Koristeći dva temeljna metodološka pristupa, ove studije predstavljaju kombinaciju dostupnih sekundarnih podataka i empirijskog kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja. Zaključci se zasnivaju na triangulaciji rezultata, što osigurava sveobuhvatnu i pouzdanu procjenu.

Na osnovu istraživačkih saznanja, studije nude niz političkih mjera i opcija za stvaranje programa prilagođenih glavnim akterima. Ove preporuke imaju za cilj olakšati opipljiv napredak u unapređenju ekonomskog osnaživanja žena u zemlji.

U ovom broju *Fokusa na rodnu ravnopravnost* predstavljamo rezultate tri studije o ekonomskom osnaživanju žena, nastojeći pružiti preporuke za politike, programsko planiranje i rješavanje relevantnih rodni jazova.

POPIS SLIKA I TABELA:

Slika 1: Prepreke zapošljavanju	8
Slika 2: Dostojanstven rad	9
Slika 3: Prepreke za razvoj preduzetništva	10
Slika 4: Prepreke za postizanje visokih prihoda	11
Slika 5: Organizacijske dimenzije zasnovane na veličini preduzeća	12
Slika 6: Finansijske prepreke	13
Slika 7: Svakodnevne neplaćene aktivnosti u domaćinstvu koje obavljaju žene	16
Slika 8: Potrošnja vremena - žene vs. muškarci	16
Slika 9: Vrijeme utrošeno na brigu o djeci: muškarci vs. žene	17
Tabela 1: Podrška/usluge koje bi bile najkorisnije njegovateljima/cama	18

“Polazna studija o ekonomiji brige u BiH” predstavljena je u okviru Akcione koalicije za ekonomsku pravdu i prava, unutar inicijative “Generacija za ravnopravnost”, u maju 2023. godine, u Sarajevu, BiH.

Učesnice čitaju “Polaznu studiju o ekonomiji brige u BiH”. Publikacija je predstavljena u maju 2023. godine, u Sarajevu, u sklopu Akcione koalicije za ekonomsku pravdu i prava unutar inicijative “Generacija za ravnopravnost”.

PREGLED EKONOMSKOG OSNAŽIVANJA ŽENA U BiH

Iako je Bosna i Hercegovina posljednjih godina ostvarila napredak u promociji rodne ravnopravnosti putem pravnih i institucionalnih okvira, žene se i dalje suočavaju sa značajnim preprekama kada je riječ o potpunom političkom, ekonomskom i društvenom učešću. Žene čine 50,94% populacije BiH, ali zaposleno je samo 36,8% žena starijih od 15 godina. Stopa aktivnosti žena u BiH iznosi 36,1%, stopa zaposlenosti je 38,9%, a stopa nezaposlenosti 19,8%¹. S utjecajem pandemije oboljenja COVID-19, postojeće rodne nejednakosti vjerovatno će se i pogoršati, budući da su prethodne pandemije pokazale da imaju neravnomjeran i trajan utjecaj na rad i egzistenciju žena. Rodni stereotipi i dalje igraju važnu ulogu u političkom, ekonomskom i privatnom životu, podrivajući promociju rodne ravnopravnosti. U Bosni i Hercegovini se rijetko dešava da žene zauzimaju rukovodeće pozicije u državnim preduzećima, u nadzornim odborima i u

izvršnim tijelima, ili da se nalaze na bilo kojoj drugoj važnoj poziciji u privatnom, javnom ili političkom sektoru. Neplaćeni rad u ekonomiji brige i njege (poput kuhanja, brige o djeci i mnogih drugih aktivnosti koje se tradicionalno smatraju „ženskim poslovima“) nije prepoznat, niti je adekvatno uzet u obzir kad je riječ o politikama i zakonima.

Prema definiciji, žena je ekonomski osnažena ako ima sposobnost da ostvari ekonomski uspjeh i napredak, kao i moć da donosi i provodi ekonomske odluke². Ekonomska osnaženost najčešće se posmatra kroz okvir *resurs-preduzeće-ishod*, koji ga konceptualizira kao dinamičan proces u kojem žene stiču resurse (osnaživanje fizičkim kapitalom) i ekonomsku moć (osnaživanje finansijskim kapitalom), što im omogućava da imaju moć i vlastito preduzeće (osnaživanje ljudskim kapitalom) kako bi ostvarile svoje ambicije³.

¹ BHAS. (2022). *Anketa o radnoj snazi*. [Labor Force Survey] Sarajevo. Vidi: <https://bit.ly/3qFykar>

² Golla, A. M., Malhotra, A., Nanda, P., & Mehra, R. (2011). Understanding and measuring women's economic empowerment: Definition, framework and indicators. International Centre for Research on Women, 12. Može se naći na: <https://bit.ly/44wdZID>

³ Kabeer, N. (1999). Resources, agency, achievements: Reflections on the measurement of women's empowerment. *Development and Change*, 30(3), 435-464. <https://bit.ly/45kBclv>

Rezultati ekonomskog osnaživanja žena u BiH

Fizički kapital

- Prosječna ocjena u pogledu vlasništva je 1,3 (od 4)
- Prosječna ocjena u pogledu resursa je 7,4 (od 9)
- Zaposlene žene doprinose ukupnim prihodima domaćinstva u prosjeku 52%.

Finansijski kapital

- Finansijska kontrola i upravljanje finansijama uglavnom su u rukama supruga (36%), zatim slijedi zajedničko odlučivanje supružnika (34%) i na kraju u rukama supruge (30%). Žene iz urbanih područja, kao i zaposlene žene, češće su uključene u donošenje odluka u domaćinstvu.

Ljudski kapital

- Žene uglavnom imaju samopouzdanja kad je riječ o njihovim vještinama, ali su i svjesne da im je potrebno dodatno obrazovanje i usavršavanje.

Izvor: Studija o ekonomskom osnaživanju žena u Bosni i Hercegovini, UN Women, 2021.

Razlozi zbog kojih bi trebalo razmatrati procjenu situacije i promociju ekonomskog osnaživanja žena uključuju sljedeće:

- više žena nego muškaraca ima nesigurne poslove;⁴
- žene su na tržištu rada već podzastupljene;
- žene su posebno pogođene dodatnim neplaćenim poslovima brige i njege;
- žene imaju poteškoća u pristupu kreditima zbog niskih stopa vlasništva nad nekretninama, što umanjuje potencijalni kolateral (zalog) i ometa preduzetništvo žena.

Zato se **Studija o ekonomskom osnaživanju žena** (2021.) fokusirala na dva različita aspekta osnaživanja:

- Osnaživanje kroz rad – usko povezano s pitanjima radnih uslova i zahtjeva i ženama na liderskim i rukovodećim pozicijama, i
- Osnaživanje izvan rada – koje se bavi sociokulturnim izazovima koji omogućavaju ekonomsko osnaživanje žena.

Na osnovu ovog znanja provedene su dvije dodatne studije, od kojih se jedna fokusira na pitanja povezana s radom, dok druga obuhvata pitanja izvan rada.

- **Studija o otpornosti preduzeća u vlasništvu žena na krize u Bosni i Hercegovini: Ključni izazovi, mogućnosti i opcije za kreiranje programa (2021.)** fokusira se na usluge vezane za cjelokupnu procjenu preduzeća u vlasništvu žena u Bosni i Hercegovini, na glavne izazove s kojima se suočavaju i faktore koji njihove poslovne poduhvate čine manje otpornim na posljedice krize. Razmatrano je pet ključnih područja otpornosti: Liderstvo, Prihod, Organizacija, Finansije i Operacije.

Otpornost se ističe kao ključna karakteristika reakcije pojedinca, sistema ili entiteta kada se suoče s nepredviđenim i nepovoljnim događajima. Definiše se kao sposobnost organizacije da se brzo prilagodi nastalom poremećaju, istovremeno održavajući neprekinutim tok poslovnih operacija i štiteći ljude, imovinu i ukupnu vrijednost brenda.⁵

⁴ Nesigurni poslovi su oni koji podrazumijevaju nestabilnost, nedostatak zaštite na radu, nesigurnost i socijalnu i/ili ekonomsku ranjivost.

⁵ Mallak, L. (1998). Putting Organizational Resilience to Work. *Industrial Management*, 40:8

- **Polazna studija o ekonomiji brige i njege u Bosni i Hercegovini: Pregled ključnih faktora, političkih i programskih mogućnosti (2023.)** ima za cilj razumijevanje nesrazmjernog tereta brige i njege kao uzroka nejednakosti, s naglaskom na rod, te pokretanje pozitivnih promjena kako bi se postigla pravednija briga i njega u domaćinstvima i zajednicama, što može doprinijeti osnaživanju žena. Cilj je generirati dokaze za strategije i intervencije zasnovane na pristupu '3R' koji **prepoznaje, smanjuje i redistribuira** postojeći neplaćeni rad na brizi i njezi u domaćinstvu, u zajednici (civilno društvo), na tržištu (privatni sektor) i u vladi (poboljšanjem pravne i institucionalne infrastrukture), ali i

nagrađuje i poboljšava zastupljenost njegovatelja/ica u procesima donošenja odluka.

Ekonomija brige i njege može se široko definisati kao sektor (ili kombinacija sektora) ekonomije koji je odgovoran za pružanje brige i njege i usluga koje doprinose njezi i reprodukciji sadašnje i buduće populacije. Podrazumijeva obavljanje kućnih poslova, pružanje brige o djeci, brige o starijima i osobama s invaliditetom, u plaćenom i u neplaćenom obliku, kao i u formalnim i u neformalnim sektorima.

Ove studije razvijene su u partnerstvu s Ekonomskim institutom u Sarajevu.⁶

⁶ Više na: <http://eis.ba/>

Foto: UN Women BiH/Elvira Jukić-Mujkić

Preduzetnica Hamida Begović vlasnica je malog biznisa Butteria iz Donjeg Vakufa. Hamida pravi putere od pistacija, indijskog oraha, sjemenki bundeve, lješnjaka, badema i kikirikija u svojoj maloj radionici, koje potom distribuira širom BiH. Njen biznis podržan je 2021. godine putem BizUp projekta, implementiranog od strane Fondacije 787 i UN Women u okviru projekta "Ekonomsko osnaživanje žena - izgradnja boljeg", finansiranog od strane vlade Ujedinjenog Kraljevstva.

Najla Kevrić je uložila ušteđevinu u CNC mašinu, a danas jedva uspijeva pripremiti sve narudžbe klijenata njenog Brenda K King Design na vrijeme. Njen biznis podržan je 2021. godine putem BizUp projekta, implementiranog od strane Fondacije 787 i UN Women u okviru projekta "Ekonomsko osnaživanje žena - izgradnja boljeg", finansiranog od strane vlade Ujedinjenog Kraljevstva.

OSNAŽIVANJE ŽENA: ISTRAŽIVANJE IZAZOVA VEZANIH ZA RAD, PREDUZETNIŠTVO I OTPORNOST NA KRIZE

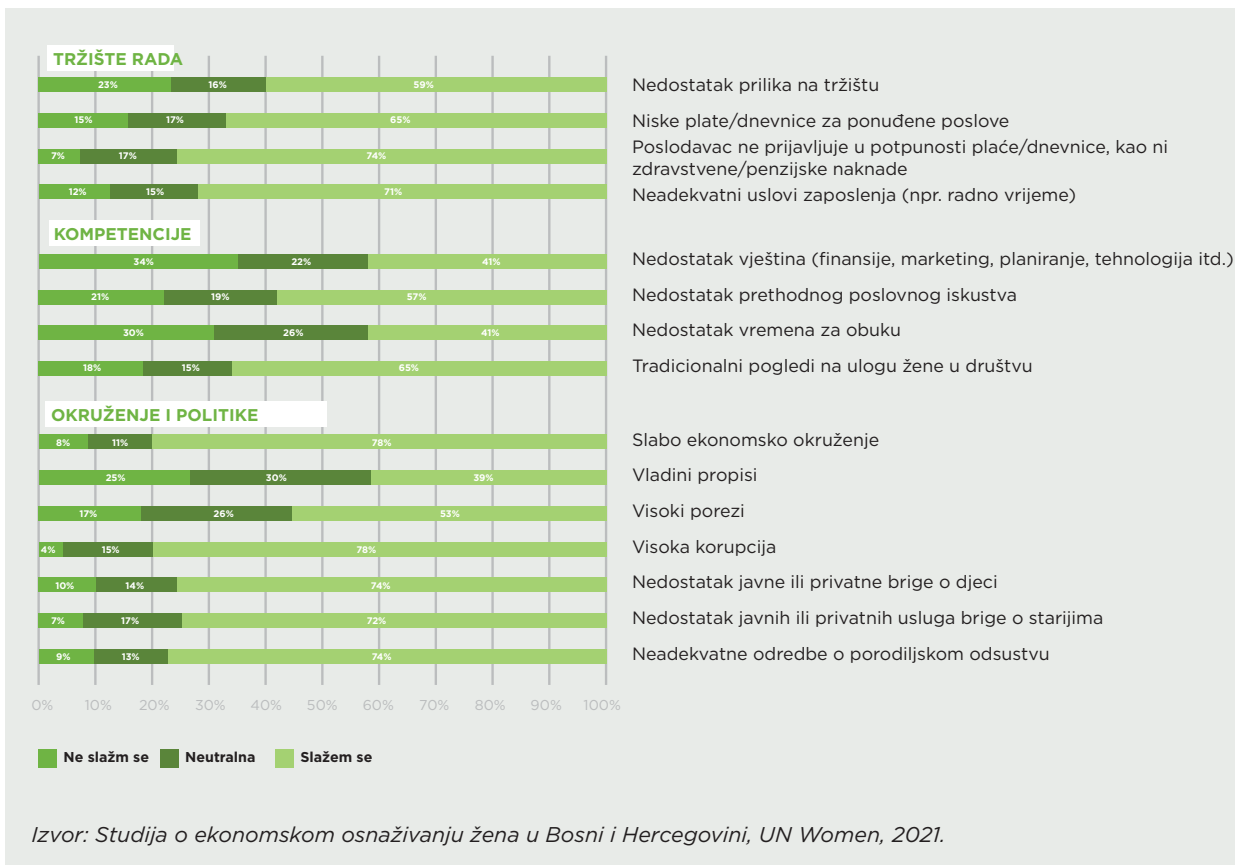
Iako je pravni okvir za ekonomsku osnaženost žena na adekvatnom nivou, provedba zakona i rezultati u praksi tek treba da se pokažu. Osim toga, primjetan je nedostatak sistemskih podataka o preduzetništvu u zemlji, što rezultira nedostatkom sveobuhvatnih informacija o zapošljavanju i vlasništvu nad preduzećima, a sve je dodatno usložnjeno nedostatkom podataka o kompanijama i vlasnicima preduzeća razvrstanih prema spolu.

Uprkos postojećem pravnom okviru, žene se i dalje suočavaju s poteškoćama u pronalaženju odgovarajućeg zaposlenja i u potpunom

učešću na tržištu rada. Za unapređenje ekonomske osnaženosti žena ključno je premostiti jaz između zakonskih odredbi i njihove učinkovite provedbe, poboljšati prikupljanje podataka o preduzetništvu i rješavati dubinske uzroke nezaposlenosti.

Većina žena koje su učestvovala u studiji vjeruje da su vlada i politike odgovorni za sadašnju situaciju, jer su najčešći uzroci nezaposlenosti: (i) slaba ekonomska situacija, (ii) visoka korupcija, (iii) plate koje poslodavci ne prijavljuju u potpunosti, i (iv) nedostatak javnih ili privatnih službi za brigu o djeci, kao što je prikazano na *Slici 1*.

Slika 1: Prepreke zapošljavanju

Preduzetništvo u Bosni i Hercegovini napreduje zbog svoje uloge u suzbijanju visokih stopa nezaposlenosti tako što rješenje nudi kroz samozapošljavanje. Iako nema pouzdanih podataka o preduzećima u vlasništvu žena na državnom nivou, dostupni podaci iz prethodnih istraživanja pokazuju da žene u BiH uglavnom posjeduju nova mikropreduzeća, koncentrisana uglavnom u sektoru usluga i trgovine. Prethodna istraživanja ukazuju na profil preduzetnica u BiH – to su dobro obrazovane žene srednje životne dobi (26-45 godina). Većinom su samostalne vlasnice svoga preduzeća i rade u okruženju koje ograničava njihov preduzetnički uspjeh i manje ih podstiče/podržava u poređenju sa susjednim zemljama.

Proučavajući politike koje se generalno bave preduzećima u vlasništvu žena u BiH, studija je otkrila niz neusklađenih politika i smjernica. Ova neusklađenost vezana je uz činjenicu da vlasništvo nad preduzećima generalno, a posebno onih u vlasništvu žena, ne dobija potrebnu pažnju tvorca politika. Kao rezultat toga, institucionalni okvir ne pruža adekvatnu podršku preduzetnicama i menadžericama. Stoga važnu ulogu u pružanju podrške igraju bilateralni i multilateralni akteri poput međunarodnih organizacija, akademske zajednice, ženskih poslovnih mreža i drugih zainteresovanih aktera. Dakle, postoji velik broj raznovrsnih programa podrške i finansiranja, ali teško je imati pregled za sve njih jer ključni akteri nemaju koherentan pristup.

Najvažnije stavke u vezi s poslom

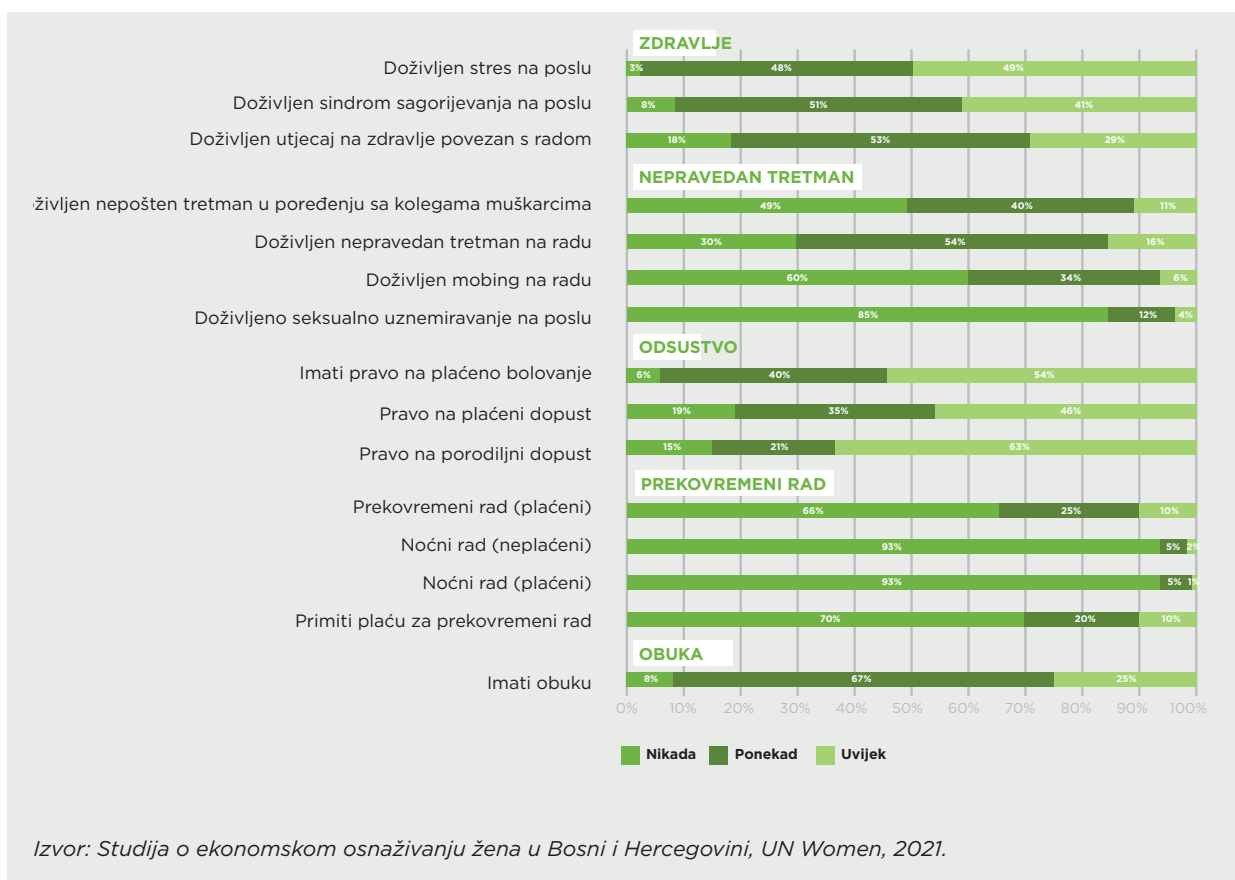
- Za 90% žena karijera je važna u životu, a 77% smatra da se njihov doprinos cijeni jednako kao doprinos muških kolega, što dovodi do dostojanstvenih radnih uslova.
- Stres na radnom mjestu čest je kod 49% žena, a 41% redovito doživljava sindrom sagorijevanja na poslu. Najmanje 51% žena povremeno je iskusilo nepravedan tretman u poređenju s muškim kolegama.
- Iako oko 30% žena vodi uravnotežen život, i dalje je primjetna neravnoteža u 50% slučajeva, odnosno nedostatak sna, preskakanje obroka, kasniji povratak kući i promjene planova zbog posla.
- Žene koje posjeduju preduzeće pokazuju izvanrednu otpornost prema krizama, ali im nedostaje osnovna podrška na institucionalnom nivou.

Izvor: Studija o ekonomskom osnaživanju žena u Bosni i Hercegovini, UN Women, 2021.

Kada je riječ o dostojanstvenom poslu, kako je prikazano na *Slici 2*, jedna od dimenzija je nepravedan tretman na poslu. Najmanje 51% ispitanica je povremeno iskusilo nepravedan tretman u poređenju s muškim kolegama. Također, 70% ih smatra da su ponekad

doživjele nepravedan tretman na poslu. Ovaj visoki procenat nepravednog tretmana jasno ukazuje na postojanje barijere na radnom mjestu poznate kao „stakleni strop“ kad je riječ o ženama.

Slika 2: Dostojanstven posao

Izvor: Studija o ekonomskom osnaživanju žena u Bosni i Hercegovini, UN Women, 2021.

Najveću prepreku preduzetničkom djelovanju žena predstavlja pristup finansiranju, kao i loše ekonomsko okruženje.

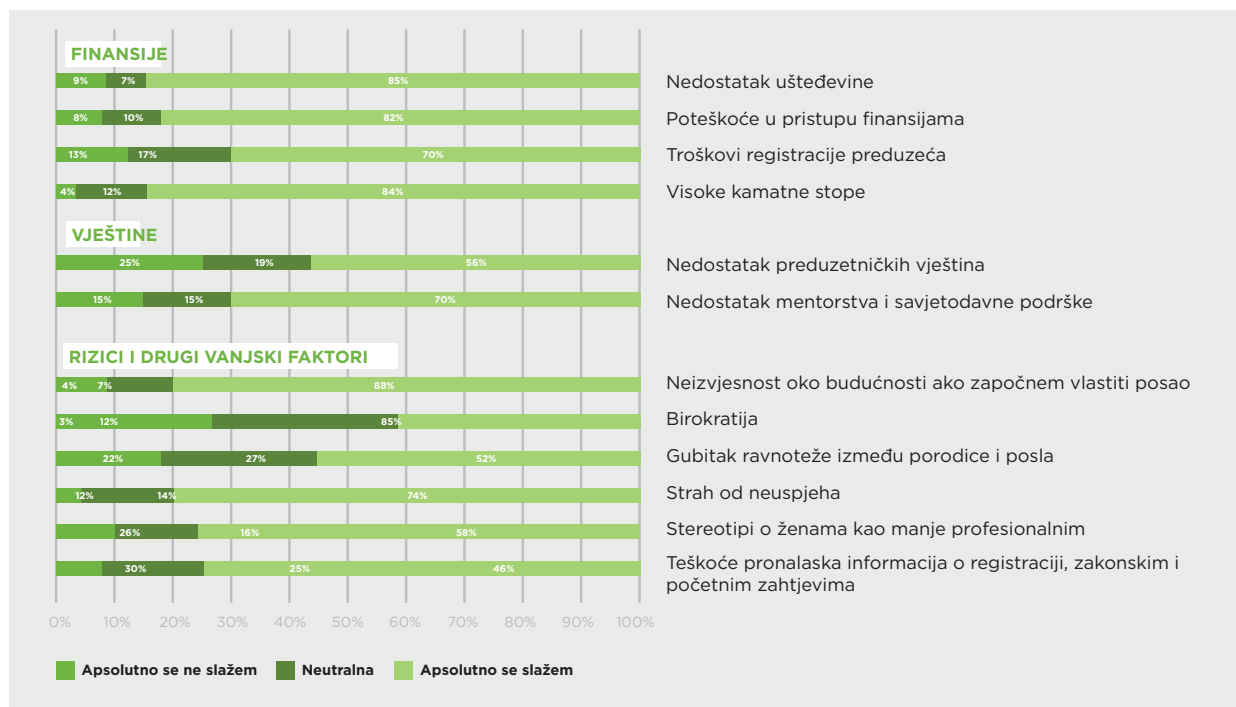
Općenito, preduzetnice se suočavaju sa ozbiljnim finansijskim preprekama koje uključuju nedostatak inicijalnog kapitala, nedostatak resursa za finansiranje pokretanja biznisa i razvoja poslovanja, ili nedostatak informacija, odnosno nedovoljna količina informacija o postojećim državnim ili nevladinim finansijskim podsticajima, te niska ponuda preduzetničkog kapitala ili nezainteresovanost banaka.

Najistaknutije prepreke koje smo otkrili u našem istraživanju finansijske su prirode: nedostatak štednje, visoke kamatne stope

i teškoće u pristupu finansijama. Osim toga, činjenica je da je ženama teže pristupiti finansijskim tržištima jer obično ne posjeduju imovinu ili zemljište koji bi poslužili kao zalog, što ih stavlja u diskriminirajući položaj, a njihova preduzeća izlaže velikom riziku.

Iako je BiH poduzela korake u pravcu stvaranja institucionalnih i regulatornih okvira za pristup finansijama, naše istraživanje pokazuje da oni i dalje nisu dovoljno dostupni (82% žena apsolutno se slaže da im to predstavlja prepreku, vidi *Sliku 3*). Poseban problem koji smo otkrili odnosi se na alternativne mehanizme finansiranja, koji su ključni za prevazilaženje finansijskih nedostataka, a kojih u našoj zemlji gotovo da i nema ili su definitivno nedovoljni.

Slika 3: Prepreke za razvoj preduzetništva

Kvalitativno istraživanje potvrdilo je da su najznačajnije prepreke one koje su prethodno objašnjene. Sve ispitanice tvrde da im nedostaje pristup finansijskim resursima za angažman u preduzetničkim aktivnostima.

“Ne bih se usudila pokrenuti vlastiti posao... Nemam pristup kreditima zbog svoje ekonomske situacije.”

“Bilo bi idejâ, da ima novaca.”

Ipak, krediti i grantovi nisu jedina opcija koja se može koristiti. Moguće je razmotriti i jače promovisati i druge finansijske instrumente, kao što su: rizični kapital ili finansijski akceleratori (koji omogućavaju ulaganje u vlasnički kapital i imaju za cilj pomoći ženama da procijene tržišne prilike, da razviju prototip proizvoda, da razviju planove za ulazak na tržište, osiguraju partnerstva i strateške saveze itd.); poslovni anđeli; mnoge druge opcije koje su dostupne preduzećima nezavisno od rodne osjetljivosti. Dodatna savjetodavna usluga osigurala bi optimalno korištenje

sredstava, ali i spriječila zloupotrebu rodne osjetljivosti, pružajući povratne informacije za komercijalna i donirana sredstva. Na primjer, neki krediti često su kombinovani s finansijskom edukacijom i poslovnim savjetima, što znači da žene imaju pravo na investicijsko finansiranje u dva dijela: prvi u formi finansijskog ulaganja, a drugi u obliku podrške učenju, poslovnog mentorstva i podrške umrežavanju.

Međutim, *Studija o otpornosti preduzeća u vlasništvu žena na krize u BiH* usmjerila je pažnju na vlasnice preduzeća koje iskazuju hrabrost, upornost, racionalnost u donošenju odluka, analitički pristup, mudrost, fleksibilnost, samopouzdanje i kontinuirano učenje kako bi prevladale krize. Također, podrška porodičnog okruženja i lična umreženost izuzetno doprinose otpornosti vlasnica preduzeća. Ovo snažno oslanjanje na neformalne mreže djelomično je posljedica nedostatka koherentne institucionalne podrške.

Najvažniji elementi u pet ključnih oblasti koji čine otpornost preduzeća – Liderstvo, Prihod, Organizacija, Finansije i Operacije – opisani su dalje u tekstu.

■ OTPORNOST LIDERSTVA

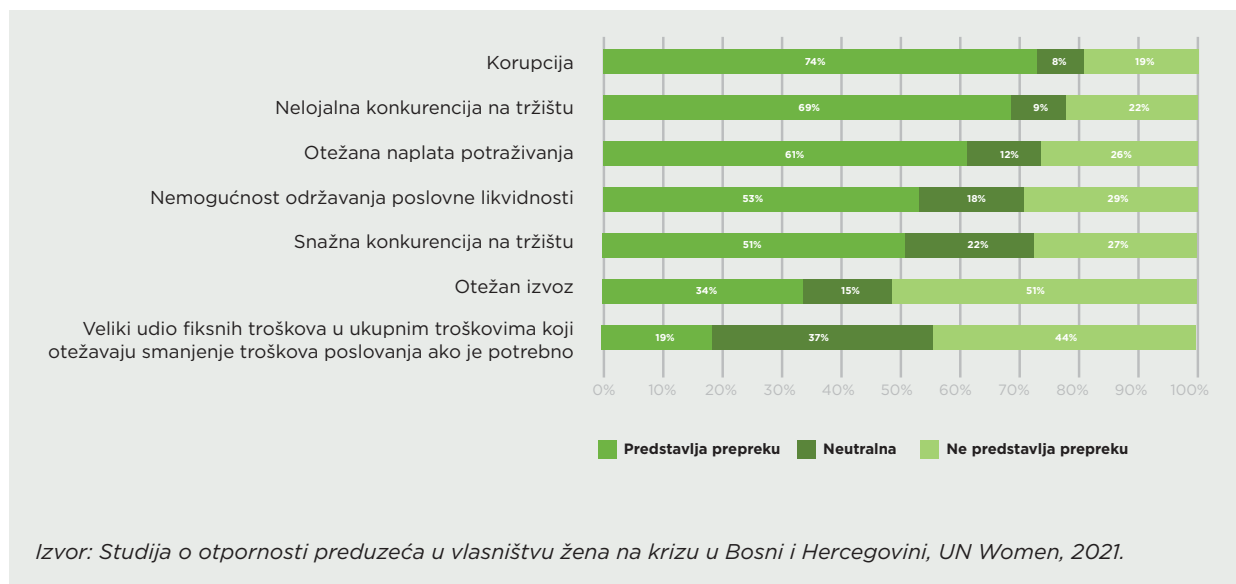
Od suštinskog su značaja lične osobine vlasnica preduzeća, kao što su upornost, ustrajnost u teškim vremenima, dinamičnost

i otvorenost prema novim prilikama. U cjelini, studija pokazuje da preduzetnice gaje veliku strast prema svom poslu, da su uporne i da imaju specifičan stil vođenja posla. U okviru koncepta ustrajnosti očigledna je odlučnost vlasnica preduzeća. One su uporne u svojim zadacima i odlučne nastaviti svoj put onda i kada drugi napuste njihovu viziju (93%) ili ih čak koče (92%). Samo 2% ispitanica će odustati kada vide da su drugi odustali. S jedne strane, one nastoje podsticati svoje zaposlenike/ce da napreduju i da s njima dijele zajedničku viziju. Na kraju, njihov stil liderstva kreće se od nježnog do odlučnog, pružajući jasne smjernice, instrukcije i očekivanja.

■ OTPORNOST PRIHODA

Rezultati studije pokazuju kako se poduzetnice suočavaju sa značajnim izazovima u pogledu prihoda, posebno tokom krize. Prepreke za stvaranje visokih prihoda su višestruke, kao što je ilustrovano na *Slici 4*. One uključuju korupciju i nelojalnu konkurenciju na tržištu Bosne i Hercegovine. Veliku prepreku predstavlja i otežana naplata potraživanja. Stoga bi sistemsko unapređenje uslova poslovanja značajno poboljšalo mogućnost osiguranja prihoda u kriznim vremenima.

Slika 4: Prepreke za ostvarivanje visokih prihoda

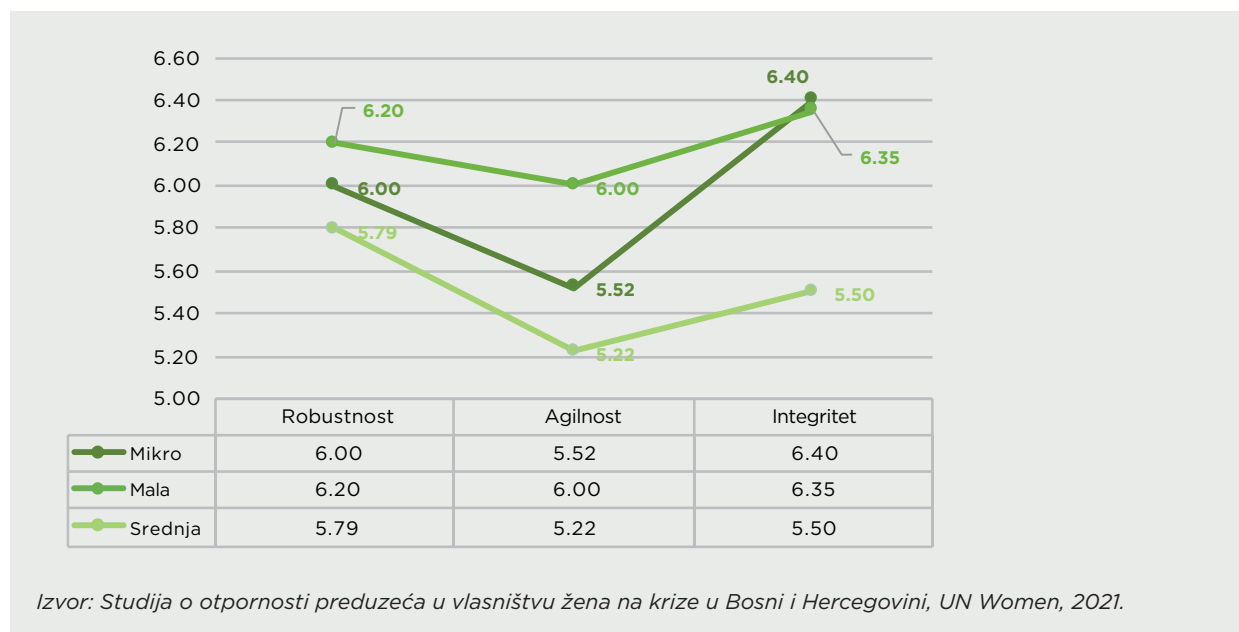
ORGANIZACIJSKA OTPORNOST

Tri glavne varijable doprinose otpornosti organizacije. To su robustnost, integritet i agilnost (vidi Sliku 5). Što se tiče robustnosti, podaci pokazuju da žene koje su vlasnice preduzeća, posebno u vremenima krize, pokušavaju ustrajati i osigurati da njihovo preduzeće preživi krizu. Što se tiče integriteta, podaci pokazuju da je korporativna kultura

koja podstiče prijateljsku i porodičnu atmosferu prepoznata kao ključna za osiguranje otpornosti organizacije. Međutim, što se tiče agilnosti, žene su dobile niže ocjene, a to bi moglo značiti da imaju više teškoća u promjeni fokusa ili u razvoju alternativa u vremenima krize.

Zanimljivo je vidjeti da se ocjene za ove tri dimenzije znatno razlikuju prema veličini kompanije, pri čemu najbolje rezultate ostvaruju mala preduzeća.

Slika 5: Organizacijske dimenzije na osnovu veličine kompanije

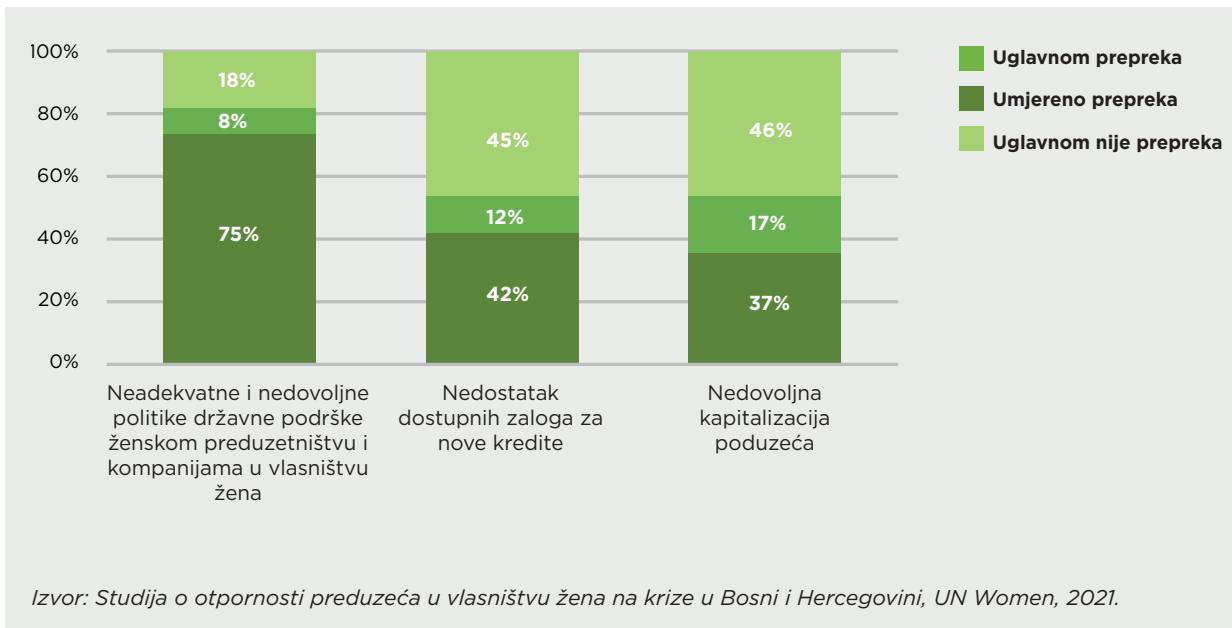
Neke od ključnih prepreka organizacijskoj otpornosti predstavljaju opšta ograničenja tržišta BiH, neadekvatan kvalitet dostupne radne snage, a naročito vrijeme potrebno za neplaćenu brigu i njegu.

FINANSIJSKA OTPORNOST

Finansijska otpornost može biti glavni prioritet tokom krize, a organizacija je općenito otpornija ako postoji stabilan protok

gotovine. Istraživanje pokazuje da žene koje posjeduju preduzeća u Bosni i Hercegovini pažljivo upravljaju svojim finansijama i da su uključene u sve finansijske aspekte svojih kompanija. Međutim, kao što je prikazano na Slici 6, najveće prepreke otpornosti nalaze se u oblasti finansija. Nekoliko prepreka, uključujući nedovoljnu podršku vlasti, nedostatak dostupnih kolaterala i neadekvatnu kapitalizaciju poslovanja, značajno ometaju rast i održivost poslovanja.

Slika 6: Finansijske prepreke

Vlasnice preduzeća koje su intervjuisane vode brigu o svojim finansijama i redovno ažuriraju prognoze gotovinskog toka. Iz intervjua proizlazi da je finansijska otpornost uglavnom povezana s racionalnošću, dobrim predviđanjem budućnosti i stavom da ne bi trebalo prekomjerno posuđivati ili ulagati, te da poslovanje treba biti samoodrživo.

OPERATIVNA OTPORNOST

Podaci pokazuju da žene imaju i snažne lične odnose sa svojim dobavljačima, što doprinosi dobroj operativnoj otpornosti. Većina žena ima alternativne dobavljače u slučaju da njihovi uobičajeni dobavljači nisu dostupni tokom krize. Iako preduzetnice pokazuju nekoliko osobina koje pomažu njihovom poslovanju tokom kriza, kao i izvanrednu otpornost pred izazovima, nedostaje im osnovna podrška na institucionalnom nivou.

Foto: UN Women BiH/Elvira Jukić-Mujkić

Istraživanje umjetnosti i kulture, putovanje i upoznavanje bogatstva različitih kultura na zapadu i istoku, nadahnulo je arhitekticu i dizajnericu Aleksandru Ivanković da transformiše svoju kreativnost i znanje u Imaginarium studio koji nudi moderne odjevne predmete, nakit, dodatke i igračke. Njen biznis podržan je 2021. godine putem BizUp projekta, implementiranog od strane Fondacije 787 i UN Women u okviru projekta "Ekonomsko osnaživanje žena - izgradnja boljeg", finansiranog od strane vlade Ujedinjenog Kraljevstva.

RAZMATRANJE ASPEKATA ŽENSKOG OSNAŽIVANJA KOJI NISU VEZANI ZA POSAO: NAGLASAK NA EKONOMIJI BRIGE I NJEGE I NA KULTURNIM STEREOTIPIMA

U većem dijelu Bosne i Hercegovine tradicija je duboko ukorijenjena u kulturi i svakodnevnom životu, tako da stereotipi igraju ključnu ulogu u ekonomskom osnaživanju žena. Na osnovu saznanja iz *Studije o ekonomskom osnaživanju žena*, žene subjektivno smatraju da vrijede više i da bi trebale biti barem jednake muškarcima - ali situacija je objektivno prilično drugačija kad je riječ o donošenju odluka unutar porodice. U tom slučaju žene rijetko imaju utjecaj ili ne donose odluke. Tvrdе da ponekad čak i finansiraju neku kupovinu iako ne odlučuju šta će biti kupljeno. Druga mogućnost je da svjesno prepuste sve odluke muškarcima jer ih se na taj način ne može smatrati krivim ako nešto pođe po zlu.

“*Žena donosi odluke kada je riječ o ručku. Tako je i u mojoj kući i mojoj porodici. Općenito, ženin posao je pripremiti ručak i rađati djecu. Ima mnogo mladih i obrazovanih žena koje rade, ali je i dalje isto. Moja rođaka je učiteljica, ali svom suprugu mora pokazati platu i kreditnu karticu jer suprug svime upravlja.*”

“*Žena radi šta joj se kaže.*”

Uloga porodice i prijatelja ključna je kad je riječ o iskorištavanju dostupnih prilika, ali i onda kada se te prilike propuštaju. Suprug

može biti najveća podrška, kao što pokazuju sljedeći primjeri.

“*Moj suprug je moja podrška.*”

“*Moj suprug i moja djeca me motivišu.*”

“*Moj suprug me podržava emocionalno, duhovno i finansijski.*”

Međutim, on može biti i najveći inhibitor aktivnosti žene. Sljedeći primjeri izjava učesnica u istraživanju potvrđuju ovo opažanje.

“*Moj suprug se u početku nije bunio što učestvujem u aktivnostima moje lokalne zajednice, ali kad je vidio da zbog toga imam troškove (npr. za autobus, za kopiranje), odbio je da mi daje novac.*”

“*Moj svekar i moj suprug nisu željeli da radim... Željeli su da se posvetim djeci.*”

Rodne norme i stereotipi također podržavaju pretpostavku da su kućni poslovi, briga i njega odgovornost žene. Ispitanici/e su naveli/e da se djevojčice češće nego dječaci uče kako se pripremaju jela (54,6%), kako se čisti kuća (67,78%) i pere odjeća (52,72%)⁷. U istom su istraživanju naveli također da su tokom odrastanja bili izloženi sličnim modelima ponašanja, što ukazuje na to da otac ili neki

drugi muškarac u domaćinstvu nije nikada ili je rijetko pripremao obroke (53%), čistio kuću (55,6%) ili prao odjeću (69,8%). Ispitanike/ce su pitali pod kojim okolnostima bi muškarci smatrali prihvatljivim obavljanje kućnih poslova i brigu o djeci i starijima; gotovo polovina ispitanika/ca (48,74%) navela je da je to normalno pod svim okolnostima, ali više od trećine ispitanika/ca je navelo da je to prihvatljivo samo kada je njihova partnerica/supruga bolesna.

Ekonomija brige i njege može se široko definisati kao sektor (i) ekonomije odgovoran za pružanje brige, njege i usluga koje doprinose prehrani i reprodukciji sadašnjeg i budućeg stanovništva. To uključuje brigu o djeci, brigu o starijima, obrazovanje, zdravstvenu zaštitu i lične, socijalne i kućne usluge pružene u plaćenom i neplaćenom obliku, u formalnom i neformalnom sektoru⁸.

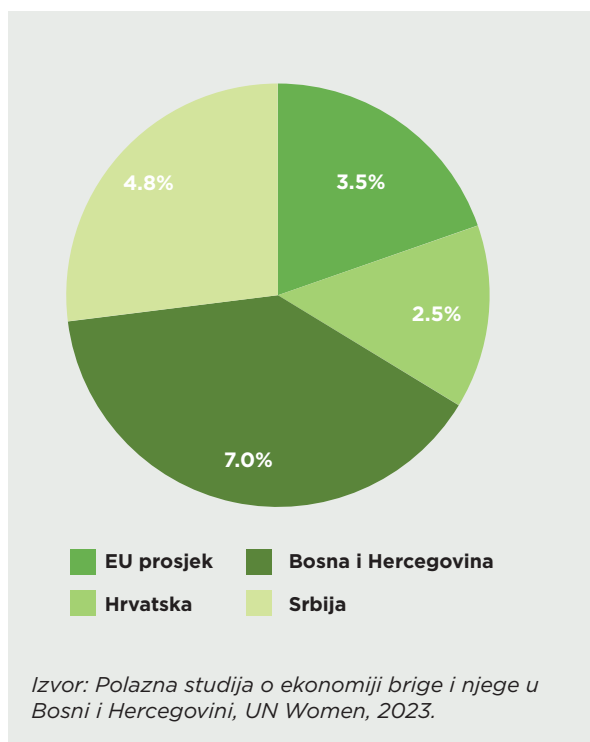
Sektori brige i njege u Bosni i Hercegovini smatraju se složenim i prožeti su duboko ukorijenjenim problemima vezanim za zdravstveni sistem, koji pruža nedovoljnu podršku osobama u potrebi i njegovateljima/icama. Uz ograničenu politiku zapošljavanja i iznimno visoku stopu nezaposlenosti, posebno među ženama, te uz sistem obrazovanja koji ne pruža adekvatnu podršku djeci s invaliditetom, ovi faktori u kombinaciji stvaraju okruženje s mnogo problema, a to sve ometa ekonomsko osnaživanje žena.

Stoga ne iznenađuje što se na *Slici 7* vidi da žene u BiH potroše najveći broj sati na svakodnevne aktivnosti – u poređenju s EU, pa čak i sa susjednim zemljama.

⁷ Polazna studija o ekonomiji brige i njege u Bosni i Hercegovini, UN Women, 2023.

⁸ Peng, I., Cha, S. E., & Moon, H. (2021). An Overview of Care Policies and the Status of Care Workers in South Korea. Program on Gender Analysis in Economics (PGAEE). American University, Washington, DC. DOI: 10.17606/EHNO-R646

Slika 7: Svakodnevne neplaćene aktivnosti u domaćinstvu koje obavljaju žene

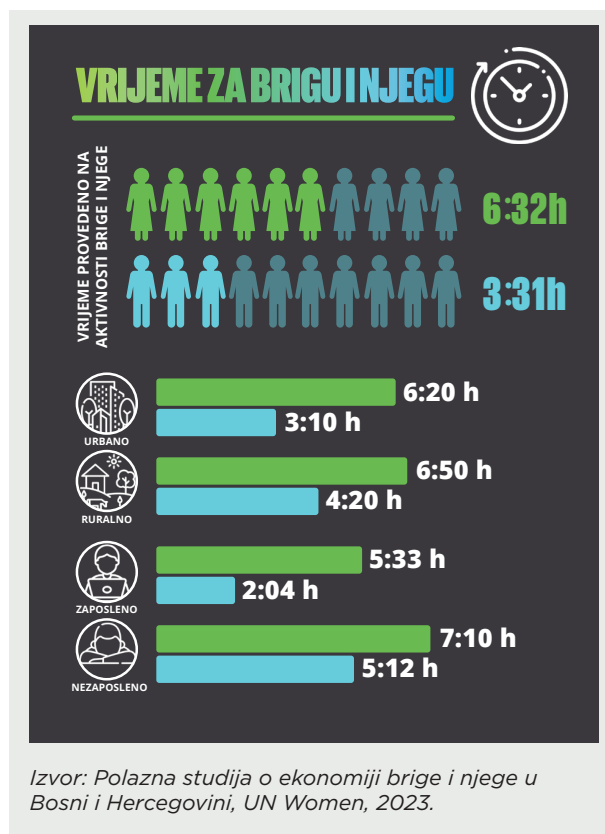
Žene u ruralnim područjima provode veći dio vremena obavljajući neplaćene aktivnosti brige i njege – 6,5 sati dnevno – dok žene u urbanim područjima troše nešto manje vremena na ove aktivnosti – 6,2 sata dnevno. Istovremeno, muškarci i u ruralnim i u urbanim područjima provode 40 do 55% manje vremena obavljajući aktivnosti brige i njege u odnosu na žene (4,2 sata u odnosu na 3 sata). Zaposlene žene troše više nego dvostruko vremena na aktivnosti brige i njege u odnosu na zaposlene muškarce (vidi Sliku 8).

Glavni problemi navedeni u *Polaznoj studiji o ekonomiji brige i njege u Bosni i Hercegovini* grupisani su u četiri kategorije: kućni poslovi, briga o djeci, briga o starijima i briga o osobama s invaliditetom, kako je prikazano u nastavku.

■ KUĆNI POSLOVI

Razlozi zbog kojih se kućni poslovi smatraju ženskom obavezom ukorijenjeni su u rodnoj stereotipizaciji i prenose se s generacije na generaciju⁹.

Slika 8: Potrošnja vremena – žene vs. muškarci

- Kad je riječ o **Generaciji Y**, najvažniji razlog zbog kojeg muškarci ne obavljaju više kućnih poslova je taj da ne znaju kako to raditi (58,49% slučajeva).
- Najizraženije mišljenje o podjeli poslova, odnosno mišljenje da su briga, njega i kućni poslovi ženski posao, zastupljeno je među **Baby boomerima** (35,29%). Ukupno 67,64% ispitanika/ca smatra da to nije zadatak muškaraca i da ne bi bilo ispravno da ga obavljaju.
- Najveći utjecaj društva može se primijetiti kod **Generacije Z**, gdje jedna petina ispitanika/ca vjeruje da bi društvo osuđivalo muškarce koji pomažu u kući.
- Konačno, kod **Generacije X**, 45% ispitanika/ca istaklo je da muškarci ne znaju kako nešto raditi i da je to ženski posao (30%).

⁹ Ovo su široko prihvaćene razlike među ljudima s određenim psihografskim karakteristikama na osnovu godine u kojoj su rođeni. Vremenski okvir razlikuje se za nekoliko godina, ali uglavnom prati sljedeću liniju: *Baby Boomers* (rođeni 1946-1964. godine); *Generacija X* (rođeni 1965-1979. godine); *Generacija Y* (rođeni 1980-1994/2000. godine); *Generacija Z* (rođeni 1995/2000-2010/2020. godine).

BRIGA O DJECI

Formalna briga o djeci nedovoljno se koristi u Bosni i Hercegovini jer postoji vrlo malo dostupnih usluga po povoljnim cijenama. U BiH postoji 399 registrovanih predškolskih ustanova, od čega su 54% javne ustanove. Oko 17% djece uključeno je u programe ranog obrazovanja, što je izuzetno malo. U 2020/21. godini ukupno je 6.660 djece bilo na listi čekanja za mjesto u predškolskoj ustanovi. To je rezultiralo preopterećenjem žena, jer više vremena provode brinući se o djeci, posebno

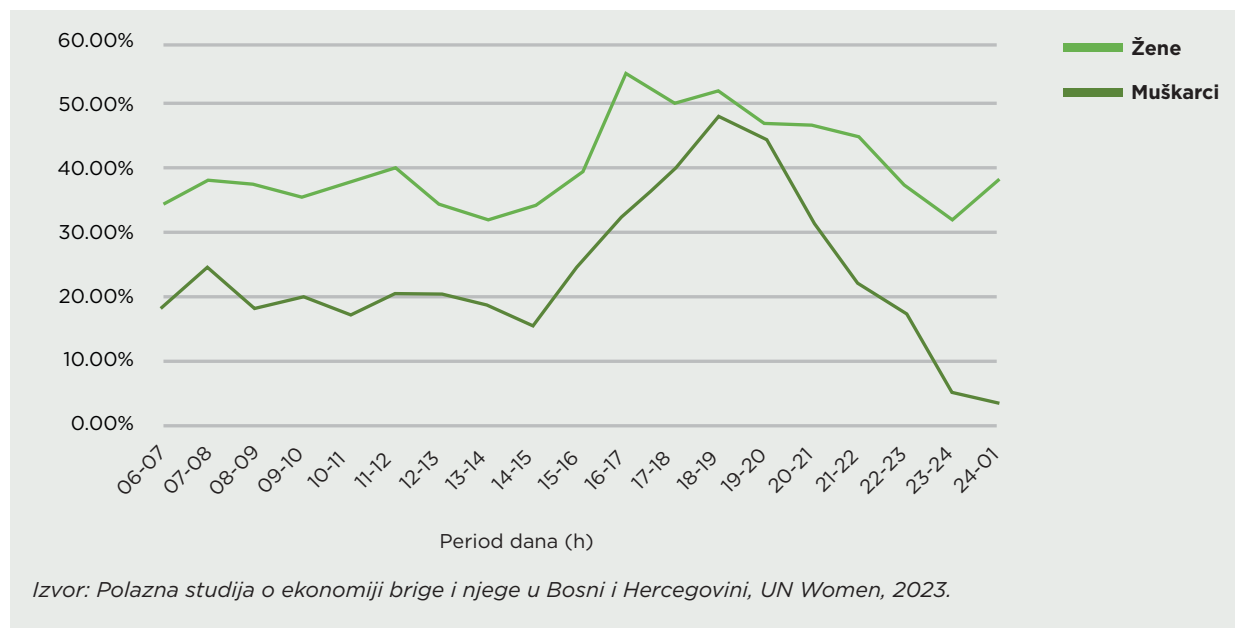
tokom radnih sati, kako je i prikazano na Slici 9. Kad je riječ o brizi o djeci, na stavove o ulozi i položaju žena snažno utječu kultura i kulturne norme i navike.

Trenutno nemam vlastiti život. Radim, a ostatak dana posvećen je djeci i njihovim raznim aktivnostima. Jezici, muzički instrumenti, sport... moja djeca imaju toliko obaveza da izlazimo iz kuće prije 8 h ujutro, a vraćamo se tek oko 22 h.

Slika 9: Vrijeme utrošeno na brigu o djeci: muškarci vs. žene

Zanimljivo je da 68,6% ispitanika/ca koji imaju djecu ne koristi usluge dječjih ustanova za brigu o djeci ili usluge kućne brige o djeci (službe za čuvanje djece, dadilje itd.). Jedan od mogućih razloga za ovako slabo korištenje usluga brige o djeci je to što su u cijeloj Bosni i Hercegovini one slabo dostupne. I primarni i sekundarni podaci ovog istraživanja ukazuju na to da u većini mjesta širom zemlje nema vrtića, a ako ih i ima, teško je dobiti mjesto (izjava ispitanika/ce: “Lakše je naći posao nego mjesto u vrtiću.”).

BRIGA O STARIJIMA

Prema podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine, procenat stanovništva Bosne i Hercegovine starijeg od 65 godina u 2021. godini premašio je 14,2%, a očekivani životni

vijek je u prosjeku porastao na 80 godina za žene i 75 godina za muškarce. Iako se u Bosni i Hercegovini još uvijek njeguju porodične vrijednosti koje podrazumijevaju brigu i njegu starijih članova/ica porodice, veličina porodica se smanjuje, a ekonomske teškoće i teškoće u zapošljavanju s kojim se suočavaju mladi i radno sposobni ljudi dovele su do porasta nivoa emigracije, što za posljedicu ima sve veći broj starijih osoba koje se moraju brinuti same o sebi.

Podaci istraživanja ukazuju na to da je briga o starijima gotovo jednako podijeljena između žena i muškaraca: 18,8% žena i 16,4% muškaraca izjasnilo se da brine o svojim starijim članovima porodice. To ukazuje na činjenicu da je briga o starijima ukorijenjena u porodičnoj kulturi i da nije odgovornost žena, što znači da tokom odrastanja djeca posmatraju i muške članove porodice kako brinu o svojim roditeljima.

Negativno viđenje života u specijalizovanim domovima za starije osobe i dalje postoji. Dostupnost, cijene i organizacija domova za starije osobe i centara za starenje razlikuju se širom zemlje, ali ukupna ponuda je ograničena, posebno u ruralnim područjima. Nedostatak adekvatnih i pristupačnih službi za brigu o starijima prijavilo je 72% ispitanika/ca u Bosni i Hercegovini.

BRIGA O OSOBAMA S INVALIDITETOM

U Bosni i Hercegovini nema zvaničnih podataka o osobama s invaliditetom, niti formalne definicije pojma "osoba s invaliditetom" koja bi se primjenjivala na svim nivoima i u svim regulatornim okvirima u cijeloj zemlji, njenim entitetima i kantonima/županijama. U mnogim oblastima (socijalna zaštita, zdravstvena zaštita, penzijsko osiguranje i zapošljavanje) koristi se različita terminologija. Prema procjenama na osnovu popisa stanovništva iz 2013. godine, broj osoba s invaliditetom bio je 294.058 ili 8,3% populacije, od čega je 45% (132.975) muškaraca i 55% (161.083) žena, dok je status 51.407 osoba nepoznat.

Kvalitet usluga za osobe s invaliditetom opisan je kao neadekvatan, tako da o mnogim osobama s invaliditetom brinu članovi porodice a da uopšte nisu uključeni u budžet sistema za brigu i njegu. Najčešći negovatelji/ce su roditelji koji, u odsustvu socijalne podrške, preuzimaju ulogu i zdravstvenog negovatelja/ice i učitelja/ice svoga djeteta. Žene tradicionalno snose odgovornost za brigu o osobama s invaliditetom, posebno o djeci. To utječe na njihove šanse na tržištu rada i, posljedično, na njihov prihod, jer brigu o članu porodice niti plaćaju niti priznaju institucije zdravstvenog i penzionog osiguranja u ovoj zemlji.

Kad je riječ o potrebama negovatelja/ica koje bi sistem mogao zadovoljiti, većina (59,6%) smatra da bi im novčane naknade za porodice ili posao njege, kao i besplatne državne usluge njege, bili od koristi (46,1%); 34,1% ispitanika/ca izjavilo je da bi imali koristi od nenovčane pomoći za porodične potrebe; a 32,6% odgovorilo je da bi im koristilo kada ne bi plaćali komunalne usluge.

Tabela 1: Podrška/usluge koje bi bile najkorisnije za negovatelje/ice

Koja bi vam od ovih podrška/usluga bila najkorisnija tokom dana koji ste upravo opisali?	
Novčana subvencija za porodicu ili za brigu i njegu (npr. dječji doplatak, dodatak za negovatelja, starosna penzija, invalidnina)	59.6%
Nenovčana podrška za potrebe porodice (npr. hrana, lijekovi, odjeća, oprema za kućanstvo)	34.1%
Besplatne državne usluge brige (npr. briga o djeci, briga o starim osobama, bolesnim osobama ili osobama sa poteškoćama)	46.1%
Javne infrastruktura bez naknade (npr. voda, struja, transport)	32.6%
Drugo	1.3%

Izvor: Polazna studija o ekonomiji brige i njege u Bosni i Hercegovini, UN Women, 2023.

Ovaj sažetak sastavljen je na osnovu tri studije koje pružaju temeljitu procjenu ekonomske osnaženosti žena. Studije obuhvataju širok spektar i imaju sveobuhvatan pristup, koristeći triangulaciju analize dokumentacije, sekundarnih podataka i primarnog istraživanja koje koristi kvantitativne i kvalitativne metode. Primarno istraživanje usmjereno je na aspekte osnaživanja vezane uz rad, poput dostojanstvenog rada, ravnoteže između posla i privatnog života, preduzetništva žena

i otpornosti na krize, uz dimenzije osnaživanja izvan radnog konteksta poput ekonomije brige i njege i kulturnih stereotipa.

Zaključujući s nizom preporuka za kreiranje politika i programa, ove sugestije proizlaze iz triangulacije rezultata istraživanja. Važno je napomenuti da ove preporuke ne formulišu konkretan plan akcije, već zahtijevaju detaljne aktivnosti, raspodjelu budžeta i regulatorne smjernice u svrhu precizne provedbe.

PREPORUKE ZA POLITIKE I PROGRAMSKO PLANIRANJE

Ove preporuke osmišljene su s namjerom da se dalje koriste pri formulaciji politika i programa. Makroekonomska politika zaista je ključni faktor za rodnu ravnopravnost jer oblikuje cijelo ekonomsko okruženje radi promocije ekonomskog osnaživanja žena. Politike mogu stvoriti različite kanale za osnaživanje žena. To uključuje podsticanje žena da nađu posao, određivanje obima neplaćenog njegovateljskog rada koji će obavljati žene, tranziciju iz neformalne u formalnu ekonomiju itd. Istovremeno, ove politike stvaraju radna mjesta koja podržavaju ekonomiju kao jedan od glavnih izvora budućeg rasta, posebno u tranzicijskim privredama. To, zauzvrat, može podstaknuti ekonomski rast, minimizirati prenos međugeneracijskog siromaštva i poboljšati socijalnu inkluziju.

Preporuke su razvrstane prema ključnim akterima: (1) vlada – na različitim nivoima, zavisno od preporuke, neke se fokusiraju na lokalne, druge na državnu vladu; (2) mediji – zajedno s kampanjama o politikama; (3) poslovni sektor – uključujući zaposlenike i finansijske institucije; (4) organizacije civilnog društva – uglavnom NVO, ali i obrazovne institucije; i (5) međunarodni razvojni partneri fokusirani na osmišljavanje programa ili na prilike za finansiranje.

VLADA/VLADE

- Treba razviti ili poboljšati **podatke raščlanjene prema spolu i rodne statistike** o ekonomskom osnaživanju žena. To podrazumijeva sljedeće:
 - ◆ Izvještavanje o različitim pitanjima ekonomskog osnaživanja žena, uključujući pitanja o preduzećima u vlasništvu žena, trebalo bi standardizovati i predstaviti na prikladniji način.
 - ◆ Uvođenje istraživanja o korištenju vremena putem institucionalizacije dugoročnog praćenja i korištenja modula o korištenju vremena u okviru istraživanja o potrošnji domaćinstava i olakšavanje integracije istraživanja o korištenju vremena u nacionalne statističke sisteme. Sistematsko korištenje razvijene metodologije će omogućiti veću vidljivost za neplaćene njegovatelje/ice.

- ◆ Podatke o preduzećima u vlasništvu žena, uključujući podatke za bolju segmentaciju tržišta, targetiranje tržišta i raspodjelu troškova. To će unaprijediti proces donošenja poslovnih odluka uz poboljšane podatke i mogućnosti.
- ◆ Uspostavu info-centra sa svim ključnim informacijama o raspoloživim resursima i o mogućnostima finansiranja.
- **Provedba postojećih zakona** - Pravni okvir za ekonomsko osnaživanje žena je adekvatan, ali postoje dokazi da se u mnogim slučajevima zakoni ne provode. Da bi se poboljšalo provođenje zakona, tvorci politika treba da povećaju napore kako bi pratili usklađenost kompanija i institucija sa svim pravno obavezujućim zahtjevima (od prava na porodiljsko odsustvo do rodne kvote u institucionalnim odborima).
- **Tranzicija iz neformalne u formalnu ekonomiju** - Potrebno je razviti strategije na državnom nivou za formalizaciju neformalnog rada žena, koji je prisutan u različitim oblicima (čuvanje djece, briga o starijim ili odraslim osobama, čišćenje, kupovina, različite kreativne aktivnosti itd.), te osigurati dostojanstveno tržište rada za žene.
- **Provedba prava radnika** - Promovisati prava osoba s invaliditetom i njihovih negovatelja/ica, posebno radna prava koja se odnose na odmore, fleksibilne oblike rada (npr. skraćeno radno vrijeme, fleksibilno radno vrijeme, komprimirano radno vrijeme) i nepuno radno vrijeme.
- **Aktiviranje obeshrabrenih žena na tržištu rada** - Naknade za njegu po osnovu socijalne zaštite uključuju poreske olakšice i uplate gotovine za njegu, kao i programe uplate gotovine i programe zapošljavanja s posebnom komponentom brige i njege. U vezi s ovim posljednjim, predlažu se posebne mjere aktiviranja (kombinacija savjetovanja - individualnog ili kroz klubove za traženje posla - i vaučer šeme) za žene koje su napustile tržište rada iz porodičnih razloga. Ova grupa žena često spada u kategoriju obeshrabrenih osoba (koje smatraju da ne mogu naći posao). Cilj je ponovno ih aktivirati.
- **Obavezno roditeljsko odsustvo i odsustvo radi njege** - Roditeljsko odsustvo treba izjednačiti za oca i majku i promovisati ga kao obavezno. Zakonski okvir za pravo na roditeljsko odsustvo i odsustvo radi njege postoji u BiH, ali u različitim oblicima, pa bi ga trebalo unificirati na nivou BiH. Odsustvo za očeve trebalo bi biti obavezno, u trajanju od najmanje 30 dana, s dodatnim programima podsticaja koji bi trebali motivisati očeve da odvoje dodatno vrijeme omogućavanjem visokog postotka prihoda prije odsustva.
- **Uvođenje obavezne škole roditeljstva** - Uvođenje škole za roditelje prvog djeteta koju moraju pohađati oba roditelja u trajanju od najmanje četiri sedmice (dva puta sedmično).

Pohađanje škole roditeljstva daje dodatne bodove prilikom upisa djece u vrtić.

- **Položaj žena u ruralnim područjima** - Ulaganja u osnovnu infrastrukturu za električnu energiju, kanalizaciju i vodovod mogu značajno smanjiti količinu poslova brige i njege u ruralnim područjima. U ruralnim i prigradskim područjima neophodna su ulaganja u infrastrukturu kako bi se skratilo vrijeme koje žene i djevojke provode radeći teške poslove.

MEDIJI

- **Podizanje svijesti javnosti** - Neophodno je promovirati rodnu ravnopravnost u svim prilikama i izborima, kao i sva pitanja u vezi s ekonomskim osnaživanjem žena. Podizanju svijesti javnosti o ovim pitanjima putem različitih komunikacijskih kampanja trebalo bi pristupiti na strateški način. Uloga medija ključna je za promociju ukidanja stereotipa i rodni uloga. Specifične kampanje uključuju, ali nisu ograničene na sljedeće:
 - ◆ **Zagovaranje obaveznog odsustva za očeve** - Koristiti zagovaranje i medijske kampanje kako bi se što više očeva podstaklo da preuzme svoj dio obaveza. Javno zagovaranje može biti korisno sredstvo za podizanje svijesti i za potencijalnu promociju trajnijih promjena.
 - ◆ **Podsticanje učešća muškaraca u kućnim poslovima** - Treba ohrabrivati muškarce da više učestvuju u obavljanju neplaćenog njegovateljskog rada, putem reklamnih kampanja (npr. on-line reklamna kampanja u cijeloj zemlji i kampanje lokalnog karaktera putem vanjskog oglašavanja).
 - ◆ **Promocija života u domovima za stare osobe** - Rješavanje stereotipa o životu u staračkim domovima.

POSLOVNI SEKTOR

- **Ravnoteža između posla i privatnog života** - Fleksibilnost poslodavca za poboljšanje ravnoteže između posla i privatnog života i fleksibilne opcije brige o djeci (npr. rad na pola radnog vremena, fleksibilno radno vrijeme, rad na daljinu, hibridni rad, kraća radna sedmica) suštinska su pitanja za žene. Takva fleksibilnost ključna je za niz pitanja, od rješavanja problema nejednakosti u prihodima i povećanja udjela žena u radnoj snazi do jačanja porodice kroz poboljšanu ravnotežu između privatnog i poslovnog života.

- **Formalno zapošljavanje njegovatelja/ica** - Osiguravanje posebnih programa zapošljavanja za njegovatelje/ice preko zavoda za zapošljavanje. Na primjer, uvesti saradnju između centara za socijalni rad i službi za zapošljavanje.
- **Unaprijeđeno rodno odgovorno finansiranje** - Pristup finansijama najveći je problem koji žene navode u vezi s ekonomskim osnaživanjem i preduzetničkim aktivnostima. Pобољšanje finansijske otpornosti koje se posebno usmjerava na žene direktno poboljšava zapošljivost i ekonomsku osnaženost žena u Bosni i Hercegovini. Iako su u izvjesnoj mjeri već prisutni neki mehanizmi i alati, potrebno je poboljšati pristup i upotrebu kvalitetnih finansijskih proizvoda i usluga kao ključ za inkluzivni ekonomski rast i ekonomsko osnaživanje žena. Na primjer, treba promovirati ponude banaka posebno osmišljene za preduzetnice.

ORGANIZACIJE CIVILNOG DRUŠTVA

- **Lično mentorstvo** - Direktno unapređenje lične i organizacijske otpornosti žena. Potrebno je uvesti podsticaje i programe koji osiguravaju povezivanje žena (neku vrstu *twining* projekata/programa), kojima se uspješne žene mogu povezati sa ženama koje tek počinju i gdje može doći do transfera znanja, stručnosti i iskustava.
- **Udruženja žena i samopomoć** - Naglašava se važnost uključivanja žena u ženska udruženja i grupe, posebno u manjim zajednicama i ruralnim područjima, s mogućim ishodima kao što su: pristup resursima i obuci, izgradnja društvenog kapitala, ohrabrivanje i jačanje svijesti o vlastitim pravima te, u konačnici, veće samoodređenje.
- **Stereotipi i sociokulturno osnaživanje** - Kako bi se izgradila osnova za ekonomsku osnaženost žena, preduslov je da žene imaju društvenu i kulturnu svijest o vlastitom položaju i doprinosu u društvu i da se pozabave stereotipima i predrasudama koji su duboko ukorijenjeni u kulturi i društvu. Psihološka i sociološka pitanja kojima bi se mogle pozabaviti uključuju percepciju, verbalnu i neverbalnu komunikaciju, samopouzdanje, suočavanje s perspektivama nesigurnosti i perspektivama rizika.
- **Kontinuirana neformalna edukacija** - Izgradnja ljudskog kapitala i vještina žena putem programa stručne obuke i stvaranje zajednica ili organizacija za žene, s mogućnostima kontinuirane edukacije i mentorstva.

MEĐUNARODNI RAZVOJNI PARTNERI

- **Info-centri** - Uspostava info-centara na kantonalnom/županijskom nivou (ili entitetskom nivou u slučaju RS) s ciljem pružanja informacija osobama s invaliditetom (njihovim negovateljima/cama) i starijim osobama (njihovim negovateljima/cama) o njihovim pravima na svim nivoima vlasti i o pružanju pomoći radi ostvarivanja tih prava.
- **Centri za pružanje više vrsta usluga brige i njege** - Centri za pružanje više vrsta brige i njege na nivou opštine: centri za zdravo starenje, centri za brigu o djeci/vrtići i centri za aktivnosti za žene, koji su finansijski samoodrživi, ali trebaju operativni prostor, početne troškove i spremnost i podršku međunarodnih i domaćih aktera.
- **Usluge dnevne njege** - Uspostavljanje mobilne službe za posjete i pružanje njege osobama s invaliditetom tokom dana ako je negovatelj/ica zaposlen/a (primjer: Crveni križ Tuzla). Osnivanje centara za dnevnu brigu o djeci s teškoćama u razvoju kada je negovatelj/ica zaposlen/a. Ovi centri treba da imaju zaposleno medicinsko osoblje i specijalizirane odgajatelje/ice.
- **Usluge pomoći u kući** - Različite usluge koje se pružaju kao pomoć u kući starijima i njihovim porodicama, osobama s invaliditetom i njihovim porodicama i roditeljima s dvoje i više djece. Ove usluge trebalo bi da razvijaju i nude kako javne tako i privatne institucije i/ili javno-privatna partnerstva.